

מדוע נשתעבדו בני ישראל במצרים?

הגלות והגאולה הם מענייניו המרכזיים של ספר שמות. חלקו הראשון של הספר (א-יב) מתאר את שעבודם הממושך¹ של בני ישראל במצרים, ואת המכות שניחתו על פרעה בכדי שישלח את ישראל מארצו. הסיפור מגיע אל שיאו בתיאור קריעת ים סוף והיציאה ממצרים (יג-ד). יציאת ישראל ממצרים מגשימה את התכנית האלוקית שהחלה בברית בין הבתרים (ברי' טו). שם נאמר לאברהם שבניו ישתעבדו, ושלאחר תקופת השעבוד הם יגאלו ויצאו לאור גדול. ואכן, בפרשת וַאֲרָא' ישנו קישור מפורש בין פעילותו של ה' למען ישראל ובין הברית עם האבות (שמי' ו ג-ט). בהתאם לברית זו מלווה יציאתם של בני ישראל ממצרים בנסים גדולים.² אולם, בעוד שכל המהלכים הללו מנומקים במפורש, הרי שאין התורה מספרת לנו מדוע מלכתחילה נשתעבדו בני ישראל במצרים במשך שנים רבות. תשובה מפורשת לשאלה זו אין אנו מוצאים לא בספר בראשית ולא בספר שמות, ולפיכך ננסה בדברינו להלך לברר שאלה זו בעזרת עיין במבחר ממדרשי חז"ל, בפרשנות ימי הביניים ובפרשנות החדשה.

א. חטאי אברהם כגורם לגלות

במסכת נדרים (לב ע"א) מובאות שלוש דעות, המנסות לענות על השאלה מדוע גלו בני ישראל למצרים. המשותף להן הוא ייחוס חטא לאברהם אבינו, שבעטין גלו בניו למצרים. ר' אבהו בשם ר' אלעזר סבר שחטאו של אברהם הוא ש"עשה

¹ קיימים מספר ציוני זמן למשך שעבודם של בני ישראל במצרים. לפי ברי' טו - 400 שנה; לפי שמי' יב, מ - 430 שנה, ולפי מסורת חז"ל - 210 שנה (נדרים לב ע"א; סדר עולם רבה א כב-כד). לניסיונות ליישב בין הכתובים השונים ראו עי' חכם, ספר שמות (דעת מקרא), א, ירושלים תשנ"א, עמ' רלג-רלד. על-פי פשוטו של מקרא, לפי שמות ו ד-כו עברו רק ארבעה דורות מירידת יעקב למצרים ועד צאת בני ישראל משם: לוי-קהת-עמרם-משה ואהרן. ואכן, בברי' טו טז נאמר "ודור רביעי ישבו הנה", כלומר מדובר בתקופה של 100 עד 150 שנה לכל היותר, מירידתו של יעקב למצרים ועד ליציאת מצרים. ראו N. Sama, *Exploring Exodus: The Heritage of Biblical Israel*, New York 1986, pp. 7-8

² תכליתו של נס יציאת מצרים היא כפולה: (א) "וידעו מצרים כי אני ה'" (שמי' ד יח); (ב) "וייראו חנם את ה' ויאמינו בה' ובמשה עבדו" (שמי' ד לא).

אנגריא³ בתלמידי חכמים". דברים אלה מתייחסים לסיפור מלחמתו של אברהם בארבעת המלכים, אשר שבו את לוט בן אחיו (ברי יד). אברהם לקח אתו שלוש מאות ושמונה עשר לוחמים, שהיו לפי דברי ר' אבהו, תלמידי חכמים, ועל כך מגנה אותו ר' אבהו.

לדעת שמואל, חטאו של אברהם הוא "שהפריז על מדותיו של הקב"ה", כלומר: פקפק בהבטחת ה' שירש את ארץ כנען ("במה אדע כי אירשנה", ברי טו ח).⁴

ר' יוחנן מוצא פגם בהסכמתו של אברהם להצעת מלך סדום: "יתן לי הנפש והרקש קח לך" (ברי יד טא). הפגם הוא "שהפריש בני אדם מלהקנס תחת כנפי השכינה", כלומר: אברהם היה צריך לגיירם ולא לוותר עליהם (ראה רש"י שם). אופיים הדרשני של דברי ר' אבהו ושל דברי ר' יוחנן ניכרים בבירור. מגמתו של ר' אבהו הייתה לחזק את התמיכה בתלמידי חכמים ולהצדיק את שחרורם מעול המסים והצבא, על מנת שיתפנו ללימוד התורה.⁵ את דברי ר' יוחנן יש לפרש ככל הנראה על רקע עמדתם החיובית של חלק מן החכמים בנושא הגיור, ואין הם פשוטו של מקרא.⁶

דברי שמואל אינם מקובלים על רוב פרשני ימי הביניים (ראה למשל רש"י, ראבי"ע ורמב"ן).⁷ גם אם נקבל את הדעה שאברהם אכן פקפק בהבטחת ה',⁸ הרי שאין הכתוב קושר זאת לגלות מצרים.

³ מקורה של המילה "אנגריא/אנגריה" הוא מהמילה היוונית *angareia*, שפירושה עבודת כפייה, שבה מחייב השלטון את תושביו (ראו אבן-שושן ויאסטרום). הביטוי עשה אנגריא בתלמידי חכמים נאמר גם על אסא מלך יהודה (סוטה י ע"א).

⁴ במדרשים נוספים קישרו בין חטאו של אברהם ("במה אדע") ובין עונש הגלות ("ידע תדע") באמצעות העיקרון של 'מידה כנגד מידה'. ראו שמות רבה (מהד' שטאן) ח כב; ויקרא רבה יא; תנחומא קדושים יג. על העיקרון של 'מידה כנגד מידה' ראו "היינמן, דרכי האגדה, ירושלים תשי"ד, עמ' 64-70.

⁵ ראו א"א אורבך, חז"ל - פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 546-569; י"ל לוין, מעמד החכמים בארץ ישראל בתקופת התלמוד, ירושלים תשמ"ו, עמ' 31-32.

⁶ בבראשית רבה לט כא נדרש הפסוק "ואת הנפש אשר עשו בחרן" (ברי יב ה) על אברהם ש"היה מגייר את האנשים". על יחס חז"ל לגיור ראו אורבך (לעיל, הערה 5), עמ' 480-492. לדעת אורבך, הבעת הדעות השונות בנושא הגיור הייתה מותנית במציאות ההיסטורית שבה היו החכמים. ר' יוחנן נחשב לאחד החכמים שעודדו את הגיור. ראו אורבך, שם, עמ' 489-490.

⁷ לדעת פי פולק ("לא כקורא תגרי", בתוך: "אבישור ו' בלאו (עורכים), מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון, מוגשים לשי"א ליונשטם, ירושלים תשל"ח, עמ' 319-327, בייחוד עמ' 325) רק בפסוקים ב-ג ישנו פקפוק של אברהם, ואותו ה' מפרך. לעומת זאת, בפסוק ח אברהם אינו מפקפק, וה' גם אינו משיב לו. פולק מוכיח טענתו באמצעות חשיפת המבנה

רמב"ן בפירושו צועד בעקבות דברי חז"ל בנדרים, המנסים למצוא במעשי אברהם את הסיבה לגלות מצרים. אלא שהוא מוצא את חטאו של אברהם בסיפורים אחרים: סיפור ירידתו של אברהם למצרים וסיכון חייה של שרה (בראשית יב) וסיפור גירושה של הגר (בראשית טז). וכה דבריו בפירושו לבראשית יב י:

ודע, כי אברהם אבינו חָטָא חטא גדול בשגגה, שהביא אשתו הצדקת במכשול עוֹן מפני פחדו פן יהרגוהו, והיה לו לבטוח באלהיו שיציל אותו ואת אשתו... ועל המעשה הזה נגזר על זרעו הגלות בארץ מצרים ביד פרעה...

ובפירושו לסיפור שילוח הגר (בראשית טז), הוא תולה את האשמה גם בשרה:

חטאה אמונו בעונוי הזה, וגם אברהם בהניחו לעשות כן, וישמע ה' אל עניה, ונתן לה שיהיה פרא אדם, לענות זרע אברהם בכל מיני העונוי.⁹

דבריו של רמב"ן נדחו בידי רש"י הירש.¹⁰ לדעתו, אברהם לא היה יכול לדעת שיזכה להצלה בידי שמים, והוא פעל על-פי העיקרון של 'אין סומכין על הנסי'. כמו כן, הוא סבור שאברהם פעל לטובת שרה בהסתירו אותה מפני המצרים. אברבנאל¹¹ מוסיף עוד שתי טענות: (א) על-פי פירוש זה יוצא שבני אברהם נענשו על לא עוול בכפם, ושאברהם עצמו כלל לא נענש; (ב) לא ברור מדוע חטא כזה

של תיאור הברית בין ה' ובין אברהם. המילים נתיי-יר"ש, המשמשות בחלק הראשון של תיאור הברית (א-ז) כדי לתאר את הבעיות בהבטחת ה', מופיעות בחלק השני של התיאור במסגרת בקשת אברהם לאשר את ההבטחה (ז-כא).

8 ראו מדרש החפץ לבראשית (מהדורת מ' חבצלת, ירושלים תשנ"א), עמ' קל, וכן סדר אליהו רבה, פרק יד: "לעולם ישמור אדם בלבו שלא יבוא לידי חטא ואפילו חטא הקל. צא ולמד מאבותינו הראשונים, שלא ירדו למצרים, אלא בשביל דבר קל, שדיבר אברהם 'במה אדעני'. לדעת ר"י אליצור ('ברית בין הבתרים', בתוך אסופת מאמריו: ישראל והמקרא - מחקרים גיאוגרפיים, היסטוריים והגותיים, רמת-גן תש"ס, עמ' 35-44), פקפק אברהם רק בנושא הזרע, והוא תעה אם ה' התכוון לזרע סמלי או לזרע של ממש. בכיוון זה הולכים רש"י, רמב"ן ואברבנאל.

9 הציטוטים לקוחים מתוך מהדורת מקראות גדולות: הכתר, ספר בראשית, א, (מהדיר ועורך מדעי: מ' כהן), רמת-גן תשנ"ז.

10 רש"י הירש, פירוש לספר בראשית (תרגום: הרב מרדכי ברויאר), ירושלים תשכ"ז. ראה עוד מאמרו של ע' פריש, "שיטתו של רש"י הירש בסוגיית חטאי האבות על פי פירושו לספר בראשית", בתוך: מ' ארנד ושי פוירשטיין (עורכים), זרכים במקרא ובהוראתו, רמת-גן תשנ"ז, עמ' 181-197.

11 זון יצחק אברבנאל, פירוש על התורה, בראשית, ירושלים תשכ"ד, עמ' רג.

צריך להוביל לעונש כה חמור דווקא בגלות מצרים, יותר מאשר בגלויות אחרות, שבהן נעברו עברות חמורות בהרבה.

גם אם נקבל את דברי רמב"ן, שישנה ביקורת על אברהם ועל שרה, הרי שהקשר בין מעשה זה לבין גזרת השעבוד למצרים אינו ברור כלל ועיקר. נראה שהסברו של רמב"ן משועבד לשיטת פרשנותו הטיפולוגית - 'מעשה אבות סימן לבנים', שהוא מיישם אותה במקומות שונים בספר בראשית, ולפיה בסיפורי התורה מקופלים כל תולדות עם ישראל בהווה ובעתיד.¹²

ב. חטאי בני ישראל טרם הירידה למצרים כגורם לגלות

לפי גישה אחרת, הגורם לגלות מצרים קשור ברצונם של בני ישראל להתבוללות ולהתערבות בגויים. ככל הנראה, דעתם של בעלי גישה זו לא הייתה נוחה מייחוס חטא לאברהם אבינו, כפי שמנסח זאת אברבנאל:¹³

ואומר, שאם נודה שהיה גלות מצרים על חטא ועון קודם, אין ראוי שנחשבה בחיק אברהם אבינו, חלילה לו מעון.

שלשה חטאים שונים מנו חז"ל ופרשני ימי הביניים בהקשר זה:

1. בשמות רבה א ח (מהד' א' שטאן) נאמר: "כשמת יוסף הפרו ברית מילה, אמרו נהיה כמצרים... וכיוון שעשו כך, הפך הקב"ה אהבה שהיו המצריים אוהבים אותם לשנאה". ובדומה לכך הוסבר בילקוט שמעוני לשמות, רמז קסב: "ותמלא הארץ אותם" - שנתמלאו בתי תיאטראות ובתי קרקסאות מהן.¹⁴ מדרש זה, כמו המדרשים שהבאנו לעיל, מניח שגלות מצרים היא עונש על חטא, ולפיכך הוא מנסה למצוא את החטא בהיטמעות בין הגויים.

2. אברבנאל, שדחה את הגישה המייחסת חטא לאברהם, מייחס את החטא לבניו של יעקב, ורואה במכירת יוסף את החטא שגורם לגלות מצרים: "ולפי שבמצרים חטאו, שמכרוהו להיות עבד שם, היה ראוי שילקו במצרים ויהיו עבדים שמה הם ובניהם וזרעם שנים רבות". טעם זה נזכר כבר בפרקי דרבי

¹² ראו פירושו לברי' יב, ו; כו, כ-כב; לב, ד; לג, טו. וראו ע' פונקשטיין, "פרשנותו הטיפולוגית של הרמב"ן", ציון, מה' (תש"ם), עמ' 35-59 (בייחוד עמ' 48-53); "ניצן, י' נבו ומ' גרוס, דרכים בפרשנות המקרא - עיון בפרשנות ימי הביניים על התורה, ב, תל-אביב תש"ס, עמ' 322-327.

¹³ פירושו לספר בראשית, עמ' ריב. דעה זו מובאת כבר במדרש החפץ לבראשית, עמ' קלב.

¹⁴ נ' ליבוביץ (עיונים חדשים בספר שמות, ירושלים תש"ל, עמ' 10) מביאה גם את דברי הנצי"ב החולק בכיוון זה.

אליעזר פרק לו, ושם מקשר הדרשן את הדברים עם תוכחת עמוס לישראל: "על מכרם בכסף צדיק" (עמוס ב ו), והאשמה זו מתפרשת כמכירת יוסף.
3. לדעת רד"ק וספורנו, חטאם של בני ישראל היה עבודה זרה. וכך כותב ספורנו:

ועם זה הגיד קורות השעבוד והענוי העתידיים או לקצת זורות מזרעו בסבלותם, כי אמנם זה לא קרה להם בזורות הצדיקים, שכל זמן שהאחד מן השבטים קיים - לא התחיל השעבוד, אבל קרה כאשר העו את דרכם, כמו שהעיד הנביא באומרו: זימרו בי ולא אבו לשמוע אלי, איש שקוצי עיניהם לא תשליכו ואת גלולי מצרים לא עזבו, ואומר לשפוך חמתי עליהם לכלות אפי בהם בתוך ארץ מצרים (יחזקאל כ ח).

נראה לנו, שיש לדחות את ההשקפה המנסה לראות את השעבוד במצרים כעונש על חטאו של עם ישראל, מן הטעמים האלה:

1. על-פי פשוטו של מקרא, אין כל רמז לכך שבני יעקב, בטרם רדתם למצרים, חטאו לה' באי-קיום מצווה כלשהי. ההתייחסות במדרש ל"תיאטראות ובתי קרקסאות" היא אנכרוניסטית, והיא באה ככל הנראה להביע עמדה בדבר חשיבות ההתרחקות מן הגויים בימיו של הדרשן. הזכרתם של ברית המילה ושל הכניסה לבתי תיאטראות ולבתי קרקסאות קשורה ככל הנראה להתנגדות לחזירתה של התרבות ההלניסטית לארץ ישראל, ואולי גם לגזרות על המילה בימי הרומים.¹⁵

2. כנגד דברי אברבנאל יש לומר, שגם אם התורה מגנה את האחים על מעשה מכירת יוסף, הרי שאין היא מבארת שבגלל מעשה זה נשתעבדו בני ישראל למצרים. הקישור בין מכירת יוסף לבין הכתוב בעמוס ב ו הוא על דרך הדרש, שכן עמוס מכוון את דבריו לתוכחה כללית על חטאים שבין אדם לחברו, ואין הוא מתייחס למאורע ספציפי כלשהו.¹⁶

¹⁵ גם מדברי ר' אבהו ניתן ללמוד על היחס השלילי כלפי תיאטראות ובתי קרקסאות: "וישיחו בי יושבי שערי (תה' סט יג) - אלו אומות העולם שהן יושבין בבתי תרטיאות [תיאטראות] ובבתי קרקסאות... מאחר שהן יושבין ואוכלין ושותין ומשתכרין, הן יושבין ומשיחין בי [בעם ישראל] ומלעיגים ביי" (איכה רבה, פתיחתא יז, מהד' בובר, עמ' 14). יש הסבורים שהגזרות על המילה בימי הדריאנוס (117 לספירה) היו הגורם למרד בר כוכבא. ראו מ"ד הר, "סיבותיו של מרד בר כוכבא", ציון מא (תשל"ח), עמ' 1-11.
¹⁶ לפירוש הכתוב בעמוס ראו מ' וייס, ספר עמוס, כך הפירוש, ירושלים תשנ"ב, עמ' 49-50. בעמ' 49 שם כותב וייס: "עושי הפשע... מתוארים רק באופן כללי ומופשטי".

3. גם בנאומו של משה בספר דברים, הוא מתחיל את תיאור חטאי העם החל מן היציאה ממצרים (ראו דבי טו ז). יתר על כן, אף בסיפור אחד מסיפורי התורה לא נאמר שה' הוכיח את העם על שחטאו לו במצרים.¹⁷

4. יחזקאל מתאר את החטא בזמן שהותם של בני ישראל במצרים, ולא לפניו. התייחסותו של יחזקאל לחטאם של ישראל מסבירה רק את אורך השעבוד אבל לא את סיבתו.

ג. גלות מצרים כאמצעי חינוכי

בעוד ששתי הגישות הקודמות הניחו שגלות מצרים היא עונש, ואשר על כן יש לחפש את החטא שקדם לו, הרי שבמדרש אחר, מובעת התפיסה, שאין גלות מצרים בגדר עונש על חטא, כי אם אמצעי חינוכי. וכך נאמר בשמות רבה א א (מהד' א' שנהן): "את מוצא שלש מתנות טובות נתן הקב"ה לישראל, ולא נתן אותם להם אלא על ידי ייסורין, ואלו הן: תורה... וארץ ישראל... (ו)העולם הבא". והרחיב את הדברים מלב"ם בפירושו לתה"ק טז: "כי באשר היה צריך שיירדו תחילה לכור הברזל לצרפס שם בכור עוני... והיה גלות מצרים הכנה אל ירושת הארץ". על-פי פירוש זה, הקב"ה ביקש לטהר את בני ישראל באמצעות יכור הברזל במצרים, לגרום להם לחוש את טעמה של הגלות ולהעמיק בהם את רגש הכרת הטובה ואת התחושה, שאין הם מקבלים את ארץ ישראל כדבר מובן מאליו, אלא כמתנה שיש לטרוח הרבה לשם קבלתה.¹⁸

ואילו נחמה ליבוביץ סבורה שהמסר החינוכי הקשור בשעבוד מצרים הוא "שירגישו הם בבשרם מהי עבודת ומחי השפלה, ומהו היות נתון לחמס ולגזל

¹⁷ ראו ש"א ליונסטס, מסורת יציאת מצרים בהשתלשלותה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 8.

¹⁸ יוסף בן מתתיהו (קדמוניות היהודים, ספר ראשון, י, ג [183]); מהדורת א' שליט, כרך א, ירושלים תשי"ד, עמ' 20) פירש: "וקול אלהים בא והכריז, שעתידים בניו של אברהם, שיהיו להם שכנים רעים במצרים במשך ארבע מאות שנה; ולאחר שיתנסו בייסורים אלה בתוכם, יתגברו על שונאיהם וינצחו את הכנענים". לפי זה, הייסורים תפקידם לחשל את רוח העם לקראת כיבוש הארץ. "קיל (ספר בראשית, דעת מקרא, א, ירושלים תשנ"ז, עמ' תכו-תכח) מצרף בפירושו מספר פירושים בלי להכריע ביניהם באופן ברור: הגלות באה לישראל משום שהם ביקשו להשתקע במצרים (אך הוא עצמו מפקפק בפירוש זה); הגלות היא גזרה שלא נתפרש טעמה; הגלות משמשת כמקום לזיקוק העם, ובה הם יתחזקו על-ידי החיכוך בתרבות אלילית. דרך זו לקויה מבחינה מתודולוגית, שכן על הפרשן לברור לו מבין הפירושים השונים את הפירוש הנראה לו, ולהצביע על חולשתם של הפירושים האחרים. דומה שאי ההקפדה על כלל זה היא מנקודות התורפה של הסדרה 'דעת מקרא'.

ולשלטון האדם באדם לרע לו".¹⁹ הבסיס לדבריה הוא אזכורו של שעבוד מצרים ("וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים") במצוות אהבת הגר, השמחה בחגים והמנוחה בשבת ובמצוות הקשורות ביחס הוגן כלפי העבד (שמי' כב כ; כג ט; וי' כה מג; דב' ה יד-טו; טז יא-טו).

על אף העושר הרעיוני הטמון בדברי המדרש, נראה שאין הם פשוטו של מקרא. על ההסבר שמטרתו של שעבוד מצרים הוא לחנך את העם באמצעות הייסורים ולנסותו מקשה אברבנאל:²⁰

כי הנה התורה זכרה שהולכים במדבר למען עונותם לנסותם להטיבם באחריתם, אבל לא זכרה בשום מקום שהגלם במצרים לעונותם ולנסותם להטיבם באחריתם.

גם הסברה של ליבוביץ קשה. נראה שסדר הדברים הוא הפוך: ה' לא שעבד את עמו כדי שילמדו לקח חינוכי, אלא ה' מלמד את עמו דרכי התנהגות עם העבד ועם הגר בעקבות השעבוד. מי שירצה להבין מדוע עליו לאהוב את הגר, להתייחס בצורה הוגנת אל העבד ולהעריך את הישיבה בארץ ישראל, יזכור את ימי שעבודו במצרים ואז ידע טעמן ומהותן של מצוות אלו.²¹

ד. גלות מצרים כגזרה שלא נתפרש טעמה

נראה לנו, שעל מנת לנסות ולהבין את גזרת השעבוד למצרים, יש לחזור לסיפור ברית בין הבתרים בבראשית טו. ה' הבטיח לאברהם: "גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה" (שם, יג). בדבריו של ה' אין נימוק לשעבוד בניו של אברהם במצרים, ונראה שיש לאפיינם כגזרה שלא נתפרש טעמה.²² הסיבה להיעדר ההנמקה היא, ככל הנראה, שהעיקר בסיפור זה הוא

¹⁹ נ ליבוביץ (לעיל, הערה 14), עמ' 13.

²⁰ פירושו לבראשית, עמ' רד.

²¹ ונראים דבריו של עמוס פריש (יגיע כפיך' - יחס המקרא אל העבודה, תל-אביב תשנ"ט, עמ' 77) בעניין זה: "בזכרם את המצב שבו הם עצמם היו עבדים, ישכילו בני ישראל להתייחס כראוי אל העבד ולהעניק לו מרכושם... בהיזכרם בכך שגם בצאתם מעבדות מצרים דאג הקב"ה להעניק להם מרכוש המעביד, יודהו בני ישראל עם החובה לעבדם המשתחרר".

²² ר' מאיר שמחה הכהן מדווינסק (בעל 'משך חכמה') בפירושו לשמי' יג, מציין אף הוא ששעבוד מצרים היה "בגזרה מוחלטת", אלא שבהמשך דבריו הוא אומר שהמטרה הייתה שבני ישראל "ילמדו החכמות הרמות אשר התגוססו אז במצרים".

הטובה שבה יזכה העם לאחר היציאה ממצרים (ואחרי כן יצאו ברכש גדול" - שם, פסי' ד).²³ יש לזכור שהאווירה בברית בין הבתרים היא אווירה חגיגית: בברית זו מקבל אברהם הבטחות בדבר ריבוי זרעו וירושת הארץ.

גם במזמור קה בתהילים, המתאר את חסדי ה' לעמו, למן ההבטחה לאברהם ועד לכניסת ישראל לכנען, מוצאים מבנה דומה, שבו ישנו דילוג על טעם הגזרה והתמקדות בטובה שבאה אחריה:

א. **השעבוד במצרים:** "ויבא ישראל מצרים / ויעקב גר בארץ חם. ויפר את עמו מאד / ויעצמהו מצריו. הפך לבם לשנא עמו / להתנכל בעבדיו" (שם, פסי' כג-כה).

ב. **קיום ההבטחה לאברהם:** "כי זכר את דבר קדשו / את אברהם עבדו" (פסי' מב).²⁴

ג. **גאולת עם ישראל וירושת הארץ:** "ויוצא עמו בששון / ברנה את בחיריו. ויתן להם ארצות גוים / ועמל לאמים יירשו" (מג-מד).

²³ ראו ליונטס, (לגיל, הערה 17), עמ' 7; "אמית, "מקומה של יציאת מצרים בספר דברי הימים", בתוך: ב' אופנהיימר (עורך), תעודה, ב (ספר זיכרון ל"מ גרינץ), תל אביב תשמ"ב, עמ' 146.

²⁴ ובפסוק לו נאמר: "ויוציאם בכסף וזהב", ביטוי הרומז לברי' טו ד: "ואחרי כן יצאו ברכוש גדול".